

Тетяна Вілкул

**Нові біблійні запозичення у Повісті
временних літ: книги пророків**

Завдяки Августу-Людвігу Шльоцеру з початку XIX ст. отримала розвиток тема впливу Біблії на Повість временних літ. У наш час знахідки у цій області можливі шляхом залучення давньослов'янських перекладів біблійних книг. Цікавий матеріал знаходимо у Книзі 16 пророків, де обстеження рукописів виявило низку нових мікроцитат та алюзій. Урахування цих біблійно-літописних паралелей суттєво змінює смисл кількох епізодів Початкового літопису.

Ключові слова: *Повість временних літ, Київська Русь, рецепція Біблії, середньовічні літописи та хроніки, текстологія, Книга 16 пророків.*

The subject of the Bible influence on the Old Rus' Primary Chronicle has been developed since the early 19th century thanks to the impetus of August Ludwig von Schlözer. Turn to the Old Slavonic translations of the Bible provide new information in this area. In particular, interesting material contain the Book of 16 prophets' manuscripts. They have a number of new biblical parallels to the Primary Chronicle on the level of micro-citations and allusions, that significantly alter the meaning of several chronicle's stories.

Keywords: *the Primary Chronicle, Kievan Rus', reception of biblical texts, medieval chronicles, textual criticism, the Book of 16 prophets.*

Повісті временних літ (ПВЛ) пощастило у тому плані, що цитуванню Святого Письма у цій пам'ятці приділяється велика увага. Традицію відзначати біблійні джерела літопису було закладено працею Августа-Людвіга Шльоцера 1802–1809 рр.¹ Свого часу при заснуванні серії «*Полное*

¹ «Несторъ. Russische Annalen in ihrer Slavonischen Grundsprache: vergleichen, von Schreibfehlern und Interpolationen möglich gereinigt, erklärt, und übersetzt, von August Ludwig von Schlözer, Hofrath und Professor der Statswissenschaften in Göttingen, des Kaiserl[ichen] Russischen Ordens des heil[igen] Wladimirs 4ter Klasse Ritter». Teile 1–4. Göttingen, 1802–1805; Teil 5. 1809. У перекладі російською: *Шльоцер А.-Л.* Нестор. Русские летописи на древле-славянском языке, сличенные, переведенные и объясненные А.Л. Шльоцером. — Ч. 1 / Пер. Дм. Языков. — СПб., 1809.

собрание русских летописей» (ПСРЛ, 1841 р.) вона не була підтримана, й відповідно для Новгородського I, Лаврентіївського, Київського та Галицько-Волинського зводів бракує скільки-небудь повних переліків ужитих у них біблійних запозичень². Але для ПВЛ, на відміну від інших давньоруських літописів, існують коментовані видання та спеціальні дослідження з цієї тематики. Щодо з'ясування впливу Біблії на Початковий літопис багато було зроблено науковцями вже в імперській дореволюційний період, що підсумовано у виданні ПВЛ Олексія О. Шахматова 1916 р.³ З 80-х рр. ХХ ст. і по сьогодні бачимо новий сплеск зацікавленості біблійним моделюванням твору, хоча у деяких працях законсервованій стан досліджень майже сторічної давнини⁴. Після фундаментальних розшуків І.М. Данилевського⁵ відчувається певна вичерпаність матеріалу. Нові знахідки можливі тому, що продовжуються публікації слов'янських перекладів Біблії й уточнюються розповсюджені у слов'янських землях версії текстів.

Цікавий, але складний матеріал знаходимо у книгах пророків. Там, де маємо справу з точними цитатами з Ісаї, Єремії, Малахії та подібними, деінде навіть вдається визначити текстуальні зближення з певними версіями давньослов'янських біблійних перекладів — тлумачною версією пророків, службовою (паримійною)⁶, запозиченнями через посередництво Хроніки Георгія Амартола чи «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона⁷.

² Виняток складає лише переклад трьох південно-руських зводів (крім ПВЛ, ще Київського літописного зводу та Галицько-Волинського літопису) Л.С. Махновця. Див.: Літопис руський / Пер. з давньорус. Л.С. Махновця. — К., 1989. Хоча біблійні запозичення в перекладі визначено неповно, це значний внесок у визначення та збирання біблійних цитат у літописах.

³ Шахматов А.А. Повесть временных лет. Введение. Текст. Комментарии. — Т.1. — Пг., 1916. [перевид.: Шахматов А.А. История русского летописания. — Т.1. — Кн.2. — СПб., 2003. — С.527–977]. Про значення цих праць Шльоцера та Шахматова див., напр.: Die Nestorchronik: die altrussische Chronik, zugeschrieben dem Mönch des Kiewer Höhlenklosters Nestor, in der Redaktion des Abtes Sil'vestr aus dem Jahre 1116, rekonstruiert nach den Handschriften Lavrent'evskaja, Radzivilovskaja, Akademiceskaja, Troickaja, Ipat'evskaja und Chlebnikovskaja, ins Deutsche übersetzt von Ludolf Müller. — München, 2001 [Forum Slavicum. — Bd. 56]. — S. XXVI.

⁴ Комплекс біблійних запозичень ПВЛ із видання О.О. Шахматова відтворений з невеличкими уточненнями у коментованому перекладі: Повесть временных лет / Пер. Д.С. Лихачева, О.В. Творогова. Комментарии А.Г. Боброва, С.Л. Николаева, А.Ю. Чернова при участии А.М. Введенского и Л.В. Войтовича. — СПб., 2012; без уточнень: Михеев С.М. Кто писал «Повесть временных лет»? — М., 2011. — С. 198–199 та ін.

⁵ Напр.: Данилевский И.Н. Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов. — М., 2004.

⁶ Тексти пророків увійшли у Паримійник, обрані читання зі Старого Заповіту. Більшість із паримійних, втім, припадає на запозичення з однієї книги — прор. Ісаї.

⁷ Взагалі давньослов'янські переклади біблійних книг репрезентовані трьома версіями: четією (або повною, для особистого читання), службовою та тлумачною. Четія версія Книги 16 пророків не збереглася, натомість існують ранні переклади та ори-

У цій статті йтиметься переважно про нові біблійні паралелі. Відповідно, ми зупинятимось на мікроцитатах. Таке позначення коротких запозичень із Біблії використовується у праці І.М. Данилевського⁸. Здається доцільним вживати його як термін, адже аналіз мікроцитат дещо відрізняється від роботи з точними просторими біблійними цитатами.

Нові паралелі незрідка обіймають не ті ділянки тексту, які насичені книжними цитатами і відповідною топікою, а «світський» наратив. Дуже добре різницю між «книжними» та «світськими» ділянками демонструє видання ПВЛ О.О. Шахматова 1916 р., де запозичення з біблійних книг відзначено на берегах. Певні фрагменти рясніють покликами, тоді як інша (і то доволі велика) частина тексту не має жодної примітки. У студіях зі слов'янської книжності досягнуте розуміння того, що дослідження біблійного моделювання наближує нас до коректного прочитання давніх текстів, добре розроблені поняття біблійного канону та етикету⁹. Вчені наполегливо шукали взірці зі Святого Письма у Початковому літописі, тому в низці випадків запропоновані тут рішення є конкурентними до уже висловлених в науковій літературі. Нові біблійні паралелі краще і простіше сполучаються з контекстом літописних статей і не потребують багатопверхових реконструкцій чи перебудови цілого змісту ПВЛ. Утім, виявлення ще одного взірця не обов'язково заперечує попередні, оскільки основою середньовічної літератури є повторення сюжетів, цитат та характерних зворотів.

Треба обумовити, що головною метою цієї статті є надати новий текстуальний матеріал¹⁰. Робота оформлена як серія невеличких розвідок до

гінальні слов'янські твори з низками пророцьких цитат, які незрідка відрізняються від обох збережених версій: Хроніка Амартола, Житіє св. Мефодія, «Слово про закон та благодать», Житіє Василя Нового, та ін. Див.: *Творогов О.В.* Об источнике библейских цитат в «Речи Философа» // От Древней Руси к Новой России. Юбилейный сборник, посвященный чл.-корр. РАН Я.Н. Щапову. — М., 2005. — С. 128–133; *Вілкул Т.Л.* Літопис і хронограф. Студії з домонгольського київського літописання. — К., 2015. — С. 118–120.

⁸ *Данилевский И.Н.* Повесть временных... — С. 105.

⁹ Напр.: *Picchio R.* Models and Patterns in the Literary Tradition of Mediaeval Orthodox Slavdom // American Contributions to the Seventh International Congress of Slavists. Warsaw, August 21–27, 1973. — Vol. 2. — The Hague; Paris, 1973. — P. 439–467; *Picchio R.* Levels of Meaning in Old Russian Literature // American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists. Kiev, September 1983. — Vol. 2. — Hague, 1983. — P. 357–370; *Пикчио Р.* Slavia Orthodoxa. Литература и язык. — М., 2003; *Станчев К.* Исследования в области средневековой литературы православного славянства // Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne. — Т. 7. — Kraków, 2012.

¹⁰ Для книг пророків не існує критичних видань, ми залуцаємо доступні у нинішніх умовах рукописи. Зокрема, РГБ, зібрання Троїце-Сергіївої Лаври № 63 та № 90 (ОР РГБ. Ф. 304.І). Далі їх позначено як Троїцький № 63 та Троїцький № 90; обидва доступні на сайті Троїце-Сергіївої Лаври: <http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=063>; <http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=090>). Щодо паримійних читань — див. Григоровичів паримійник XIII ст.: Григоровичев Паримейник / Сост.

окремих сюжетів. При аналізі серії слабо пов'язаних змістовно фрагментів для спрощення викладу доцільно розглядати матеріал послідовно, так, як його подано в літописі. Забігаючи вперед, слід зазначити, що основною версією пророків є тлумачна, іноді використовується також службова (паримійна).

Отже, почнемо з початку. Звернімося до назви ПВЛ. У знаменитому зачині Початкового літопису «Се повѣсти *временьныхъ лѣтъ*¹¹, откуда есть пошла Руская земля...»¹¹ вжитий незвичний вираз «временьныхъ лѣтъ». Зазначали, що «временьные» трапляються в одному з основних хронографічних джерел ПВЛ — Хроніці Георгія Амартола. Втім, точного відповідника ПВЛ немає, слово з'являється лише у сполученні зі словом «книгы» та «царства»¹². О.О. Гіпіус та Горас Лант синхронно запропонували вважати біблійним джерелом нашого літописця 7-й вірш 1-ї глави Діянь Апостолів, де зустрічаємо «времень и лѣтъ». Відзначалося, що саме цей вірш увійшов у читання на Великодень, і вже в одному з рукописів XII ст. при копіюванні ДА.1:7 виникло різночитання «временьныхъ лѣтъ»¹³. Слід однак, нагадати, що в Діяннях стикаємося, якщо дозволено так висловитися, з історичним агностицизмом. Апостоли запитують Ісуса, чи в цей рік буде «устроено» (Останнє) царство й виповняться пророцтва, і він їм відповідає, що вони *не зможуть* зрозуміти відміряних Богом-отцем «времень и лѣтъ». Тим часом паралель підшукується до назви літопису — твору, який зосереджений саме на зображенні й розумінні історичних подій, їх послідовності й часу. Діяння Апостолів при цьому не є безальтернативним джерелом. «Времена и лѣта»

Рибарова Зденка, Хауптова Зое. — Скопје, 1998. Крім того, див.: Книга на пророк Иезекиил с тълкования. Изд. подг. Лора Тасева, Мария Йовчева // Старобългарският превод на Стария Завет / Под ред. Светлина Николова. — Т. 2. — София, 2013. Видання зроблене за рукописом F.I.461 РНБ XIV ст.; я щиро вдячна Явору Мілтену за можливість користуватися цією книгою. Зрозуміло, у багатьох випадках версії потрібно буде звіряти з іншими списками.

¹¹ ПСРЛ. — Т. 1: Лаврентьевская летопись. — М., 1997. — Стп. 1, рядок 1-3 (далі посилання на стп. та рядки за схемою: 1.1-3Л).

¹² Напр., «Начало временных црв»: *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. — Т. 1: Текст. — Пг., 1920. — С. 9 (далі поклики на це видання — Ам.9). Також: Ам.26 «книги временныя и образныя» (грецьк. *χρονικῆς ἱστορίας*); Ам.51 «слоужбы временныхъ книгъ съвъкоупити . число же временныхъ...» (грецьк. *τὴν ἀκολουθίαν τῆς χρονικῆς πραγμάτων ἐπισυνάψαι. τὴν δὲ γὰρ ἀπαρίθνησιν τῶν χρόνων*); Ам.53 «Начало временнымъ книгамъ» (грецьк. *ἀρχὴ τοῦ χρονικοῦ*), тощо. Грецький текст Хроніки Амартола: *Georgii Monachi Chronicon / Ed. Carolus de Boor.* — Vol. 1–2. — Lipsiae, 1904.

¹³ З доповідями обидва вчені виступили в 1988 р., статті з'явилися дещо пізніше: *Lunt Horace*, *Повесть временныхъ летъ ог Повесть времянь и летъ // Palaeoslavica.* — Т. 5. — Cambridge, Massachusetts, 1997. — Р. 317–326; *Гиппиус А.А.* «Повесть временныхъ летъ»: О возможном происхождении названия // *Из истории русской культуры.* — Т. 1: Древняя Русь. — М., 2000. — С. 448–460; огляд див.: *Данилевский И.Н.* *Повесть временныхъ...* — С. 236–239.

трапилися у четієму перекладі прор. Даниїла у більш звичному для істориків контексті. Порівняємо всі три фрагменти: Дан.2:20-21, ПВЛ¹⁴ та ДА 1:6-7¹⁵.

прор. Даниїл, Троїцький №63, арк.242 зв.-243	ПВЛ, 1Л, назва:	Христинопольський апостол, арк.1
Дан.2:20 и ре ^ч боу ^{дн} имя га̄ б̄га . бл ^с вено . от в̄ѣка до в̄ѣка . яко премоудрость и смышление . и кр̄пость того е ^с . 2:21 ть бо прем̄няеть <i>времена и л̄ѣта</i> ∴ Поставляеть ц̄ря . и представляеть . дая премоудрость моудрыи ^м . и нев̄ѣдоуциимъ смышление .	Се повѣсти <i>временны^х лѣ^т</i> . откуда есть пошла Руская земля . кто въ Киевѣ нача первѣ княжи ^т ...	ДА.1:6 Съшьдъше же се , выпрашахоу г̄люще: г̄и , аще въ л̄ѣто сие оустраѣши ц̄р̄ство Ӣзлво? 1:7 Рече же къ нимъ: н̄ѣ ^с вамъ разоум̄вати <i>вр̄ѣмень и л̄ѣтъ</i> , ѣже от̄ць положи своєю областью.

Треба гадати, для наших давніх колеґ визначення прор. Даниїла краще пасувало до історії в її тодішньому розумінні, коли на Господа покладалося «прем̄на» малих та великих періодів часу, поставлення й усунення царів, надання мудрості чи, якщо йшлося про негативних персонажів, безумства. При цьому, укладач ПВЛ добре знав й неодноразово застосовував текст Даниїла. Вже у виданні О.О. Шахматова 1916 р. відзначено запозичення з Дан.4:29 під 1015 р. (139Л) та Дан.10:1-21 під 1111 р. (271–273Л). Треба сказати, що як цитата з Діянь Апостолів 1:7, так і Даниїла 2:21 є перекладом одного й того самого виразу: *καιροῦς και χρόνους*. На автора Початкового літопису могло справити враження і якесь із «сказань» у Книзі пророків із тлумаченнями часових позначень. Наприклад, таке як у «сказанні» на прор. Єзекіїля 26:21 «обычай бо есть книжныи . и мало д̄нии в̄ѣкомъ нареци . и л̄ѣто все временемъ»¹⁶. Як відомо, у ПВЛ із Книги 16 пророків були застосовані не лише власне тексти пророків, а й тлумачення на них (зокрема, на Іс.1:6 та Дан.10:1-21), і їх імовірний вплив потрібно враховувати.

Крім усього іншого, є ще одна ниточка, що пов'язує зазначений фрагмент Даниїла 2:20-21 та Початковий літопис. Це згадки «мудрости» та

¹⁴ Переважно, за Лаврентіївським списком (Л), різночитання з інших рукописів (Іпатіївського, Хлебніковського, Радзивілівського та Московського Академічного, ІХРА) залучаються тоді, коли вони заторкують суттєві для виявлення біблійних джерел літопису місця. Різничитення див. у ПСРЛ. — Т. 1–2, а також: *The Pověst' vremennykh lět: An Interlinear Collation and Paradosis* / Ed. by Donald Ostrowski [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Vol. X]. — P. 1–3. — Cambridge, Massachusetts, 2003.

¹⁵ За виданням Христинопольського Апостола: *Kalužniacki Aemilianus, Actus epistolarum apostolorum palaeoslovenice: Ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XII scripti.* — Vindobonae, 1896.

¹⁶ Троїцький № 90, арк. 306 зв.; у списку РНБ «...вр̄ѣменно»; Книга на пророк Иезекиил... — С. 327.

«смышления», що перекидають місток до наступного пасажу про «мудрих та смислених» полян. У Введенні ПВЛ прочитуємо: «бяху мужи *мудри и смислени* нарицахуся поляне . от нихже [суть]¹⁷ поляне . в Киевѣ и до сего днѣ» (9.19-21Л). Аналізуючи текст, доведеться дещо відступити від освітлення виключно книг пророків. Мені вже доводилося писати про цей вислів, тому коротко підсумуємо висловлені раніше спостереження. «Смыслени» у поєднанні з іншим епітетом зустрічається ще в оповіді про княгиню Ольгу («добра та смыслена», 955 р., 60Л), достойних варягів у війську Володимира («храбри, добри и смыслени», 980 р., 79Л), князя Володимира («мудръ и смыслень», 986 р., 84Л) та його послів («добрых и смыслених», 987 р., 107Л). Фактично, йдеться про лейтмотив Початкового літопису. І.М. Данилевський як джерело вказав Втор.1:6-15¹⁸; О.О. Гіпіус назвав ще Бут.41:33 та 41:39¹⁹. Мені вдалося розширити список за рахунок Втор.4:6, 3 Цар.2:46а, 3 Цар.3:12, 4 Цар.5:12²⁰. Як бачимо, подібні вислови про мудрість та «смышление», мудрих та смислених трапляються й у Книзі пророків. Крім уже наведеного Дан.2:20-21, див. ще Дан.5:12 «*моу^орость и смысль* обрѣтесе въ немь», Ос.14:10 «Къто *мудръ* и снабдѣи се *съмыслень*», та ін.²¹

Далі пригадаємо сюжет про хозарську данину полян у Введенні ПВЛ: хозари запросили в полян данину, і ті сплатили їм мечами. Таку своєрідну платню хозарські старці витлумачили як недобре знамення — адже здобуто її було нагостреною з одного краю шаблею, а отримано «обоюдоострымъ» мечем, що мусило означати, що поляни-кияни володітимуть врешті-решт хозарами²². Наприкінці оповіді бачимо високу оцінку промови хозарських старців, які нібито промовляли з Божого повеління. Паралель відшукується не власне у біблійному тексті, а у «сказанії» на прор. Єзекиїля. Йдеться про тлумачення на захоплення у полон Навходоносором міста Тира.

прор. Єзекиїль тлумачний, Троїцький № 90, арк. 316 зв. «сказание» на Єз.29:18 ²³ .	ПВЛ, 17.14-16Л, недатоване Введення:
---	--------------------------------------

¹⁷ Варіант з РАІХ.

¹⁸ Данилевский И.Н. Повесть временных... — С. 227, прим. 187.

¹⁹ Гиппиус А.А. Рекоша дружина Игоревы... — С. 3. Ответ О.Б. Страховой // Palaeoslavica. — Т. XVII. — № 2. — Cambridge, Massachusetts, 2009. — Р. 272.

²⁰ Для «мудрих та смислених»; до виразу «добрі та смислені» див. ще 1 Цар.25:3, 3 Цар.11:28 та кілька фрагментів Хроніки Малали: Вілкул Т.Л. Цитати з Восьмикнижжя в ранніх давньоруських літописах, або як змінюється смисл історичних повідомлень // Укр. іст. журн. — 2013. — № 1. — С. 132–134.

²¹ Троїцький № 63, арк. 10 зв., арк. 252.

²² Сюжету присвячено численну літературу. Див., напр.: Mouchard F. De Babel à l'élection divine: Sur le caractère des peuples dans le Prologue de la *Chronique des temps passés* // Le Caractère national: Mythe ou réalité? Sources, problématiques, enjeux. — Caen, 2007. — Р. 73.

²³ Див. також: Книга на пророк Иезекиил... — С.355.

...се же сътвори не своєю волею . послужи б̄ви Навъходоносоръ . но да явить яко не хотящю . ни велящу б̄оу ничто же не боудеть .:	се же сбься все не от своая воля рек ^о ша но отъ б̄ж ^ь я повелѣнья ²⁴ ...
---	--

Це «сказаніє» не відзначали, хоча подібність біблійного й літописного текстів тут доволі прикметна. Припускали, що певним текстуальним книжним маркером у цьому фрагменті ПВЛ мусить бути слово «събытсья»²⁵. Таке припущення не видається виправданим. Поодиноке слово мало коли може бути маркером, крім випадків виняткової рідкості, тоді як «събытсья» широкоуживане²⁶, в тому числі нерідкісне у тлумачних прорцтвах²⁷. Цікавіше, можливо, те, що в того ж таки Єзекіїля згадується «сабля» (пор. Єз.21:8 «се глеть аданаи г̄ . се азъ на тя измыкнуоу саблю свою . ис капи ея . и потреблю ис тебе . неправдива и безаконника»)²⁸. Слід підкреслити, у наведеному вище «сказанії» на Єз.29:18 маємо вже невеличку цитату, хоча й не йдеться про унікальне висловлювання.

Наступну паралель можна провести в одній із перших датованих статей ПВЛ 862 р. Слов'яни вигнали варягів «за море» і припинили сплачувати данину. Полишені самі на себе, вони повели себе настільки нерозумно, що знову довелося запрошувати заморських володарів. Один із елементів оповіді відшукується у тлумаченні на оповідь Єзекіїля про розділення ізральських племен за Ровоама та об'єднання їх після повернення з полону.

прор. Єзекііль тлумачний, Троїцький № 90, арк. 344 зв., «сказаніє» на Єз.37:17 ²⁹	ПВЛ, 19.15-Л, 862 р.
При Ровоамѣ раздѣлишася племена . деся ^т же их бысть . осебѣ въ градѣ Ефремовѣ . въ Самарии	...и почаша сами в собѣ володѣти . и не бѣ в нихъ

²⁴ Так Л, ІА извольня, Х произволения.

²⁵ Михеев С.М. Кто писал... — С. 71, 108, 174.

²⁶ Напр.: Срезневський І.І. Материалы для словаря древнерусского языка. — Т. 3. — М., 2003.— Стп. 654.

²⁷ Див. Іс.41:22 «да ся приближа^т . и съвѣст^т вамъ . емоу же^е събыти^с» (Троїцький № 63 арк. 116); Єр.32:23 «и сътвориши събытсья семоу всемоу» (арк. 306); сказання на Єр.37:2 «събы же ся тако . по възвращении бо из Вавулона расыпая цѣртво жидовско» (арк. 314); сказання на Єр.43:13 «елико бо глѣть събытсья на Егупеть» (арк. 323); сказання на Єр.44:10 «От дѣлесь разумѣвайте видѣвше бо събывшееся о онѣ^х» (арк. 324).

²⁸ Троїцький № 90, арк. 283 зв. Щоправда, протиставлення «меча» та «саблі» немає, див. сказаніє на Єз.21:8 та наступні вірші: «Явѣ яко саблюю моучение наречеть . на безаконныя . таче сказае^т и прочи^м странамъ суща^м въ лѣта ... яко саблюю измыкнуоу . воа халдѣиски и предамъ на моучение да оувѣдятъ сѣдящей меж^оу тобою . яко азъ имамъ на всѣ власть .: 21.9 И изидеть сабля моя от капи своая . на всю плот^т . от восточна до сѣвера . 21.10 и оувѣсть вся плоть . яко азъ г̄ измыкохъ саблюю свою . ис капи ея . и к тому не възвратит^ься... 21.14-15: «рци мечеви . мечю острися . яко да боудеши въ блещание». «Сабля» у Тлумачних прорцтвах згадується також у 6-й гл. Книги Варуха (Вар.6.13).

²⁹ Книга на пророк Иезекиил... — С. 425.

поставивше ц ^с ртво . и едино же племя ти Вениамине . <i>сами в' себѣ владѣаху</i> . но по возвращени . вси по ^д единою быша властїю...	пр ^а вды . и вѣста родъ на родъ . быша в ни ^х усобицѣ .
---	---

Мені не зустрілося аналогічних виразів у інших текстах. Це, звичайно, не виключає можливості знайти їх у майбутньому, але як видається, паралель варто враховувати.

Інший відомий вислів ПВЛ — пророцтво апостола Андрія про Київ, що стане матір'ю «градомъ рускимъ» (23.23Л). Є.Г. Водолазкін атрибутував його до Хроніки Георгія Амартола. У Хроніці оповідається, як іудеї збираються на святкування Пасхи до Єрусалиму: «митрополью рекъше *мѣтри градомъ*»³⁰. При цьому «рекъше мѣтри градомъ» — глоса у тексті Амартола, грецького відповідника їй немає³¹. Що підштовхнуло перекладача чи когось із перших переписувачів до створення такої глоси — невідомо. Натомість І.М. Данилевський цей же вираз визначив як запозичення з Житія Василя Нового, де двічі згадано «*мѣти градомъ Сионъ Иерусалимъ*»³². Не виключено, однак, що автор ПВЛ орієнтувався на службовий текст прор. Ісаї 1:26 «*мати градомъ вѣрнии Сионъ*»³³, де відсутня контамінація «Сион Єрусалим». Пор.:

Григоровичів паримійник, читання з Ісайї, арк. 16,	ПВЛ, 23.23Л, 882 р.	Хроніка Амартола	тлумачний прор. Ісаї, Троїцький № 63, арк. 66 зв.
Іс.1:26 и настава суды твоя . ѣко же искони потвори імя твое . по	се буди <i>мѣти градомъ</i> руским.	Ам.263.10-11, придоша . и от римлянь	Іс.1:26 и приставлю соу ^д я твоя акы прежде и сѣвѣтныкы твоя . яко

³⁰ *Водолазкин Е.Г.* Всемирная история в литературе Древней Руси. — СПб., 2008. — С. 54.

³¹ *Georgii Monachi Chronicon...* — С. 379.

³² *Данилевский И.Н.* Повесть временных... — С. 164, 204. Див.: *Вилинский С.Г.* Житие св. Василия Нового в русской литературе. — Ч. II: Тексты Жития. — Одесса, 1911. — С. 481, 506: «...*мати градъ* , Сион градъ , новыи Іерлїмь . се имя градоу»; «...и призрѣ гѣ бѣ на гра^д и оутвердися на дивнѣ мѣстѣ и *вся благаа его посредѣ его* и добрѣ^с града того не обрѣташея , занеже сии гра^д бѣии вышнии , *мѣти градомъ* Сионъ , Іерлїмь...» («вся блага посредѣ» — ще одна параллель, вже до промов князя Святослава про Переяславець — «середу» його землі та блага, що в ньому сходяться).

³³ У тлумачному перекладі Ісаї інакше: «градъ старѣи...», грецьк.: *μῆτροπολις τῆς τῆς Σιων*. У Паримійнику це читання вівторка 1-го тижня Великому посту, цей приклад із Паримійника наведений у: *Срезневский И.И.* Материалы. — Т. 2. — Стб. 119. Див. також: *Назаренко А.В.* Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения // *Древняя Русь и славяне*. Древнейшие государства Восточной Европы, 2007 год. — М., 2009. — С. 107; *Введенский А.М.* Стольный город в древнерусских и фольклорных источниках // *Slověne*. — № 1. — М., 2014. — С. 212.

сихъ наре ^ч ши градъ правды . <i>мати гра-</i> <i>домъ</i> вѣрныи Сионъ .		въ <i>митропо-</i> <i>лю</i> рекъше <i>мѣри</i> <i>градомъ</i> .	^ж исперва :· И по се ^м прозовешися гра ^д праве ^д ныи <i>гра^д старѣи</i> вѣрныи Сионъ :·
--	--	---	---

Читання з Житія Василя Нового — очевидно, похідне від прор. Ісаї, бо в ньому згадано і Сион, і Єрусалим. Житіє, Хроніка Амартола та Паримійник були добре знайомі автору Початкового літопису, у ПВЛ знайдені численні цитати з усіх трьох творів. Середньовічного книжника менш за все турбувало визначення «першопочаткового» вигляду улюблених текстів, відтак, не виключені множинні впливи. Повторення вислову не могло стати на заваді наративного моделювання літопису, навпаки — повторюваність у давні часи була одним із показників авторитетності взірцевого тексту.

Далі, під 907 р. літописець приписав Олегу Віщому символічну дію. Ніби-то у поході на Царгород князь, домігшись у греків виплати данини, повісив на воротах міста свого щита. І.М. Данилевський припустив, що літописець уподібнював язичницьку Русь до фінікійського Тира й моделлю слугував уривок з Єзекїїля 27:1-22. Князь ніби-то брав місто під свій захист, *щит* виконував «функцію *защиты*»³⁴. Однак у літописі йдеться про знак *перемоги*, на що вказано недвозначно: Олег повісив щита, «*показуя побѣду*». Тим часом, існують тексти, де покладання щита трактується саме в такому сенсі. Це Ісаїя 37:33 (у тлумачній та паримійній версіях) та текстуально близький до нього фрагмент 4 Царств 19:32³⁵. Див.:

Тлумачний прор. Ісаїя: Троїцький № 63, арк. 111	Григоровичів паримійник, читання з Ісаї, арк. 45 зв.	ПВЛ, 32.9-10Л, 907 р.	4 Царств: Віленський список, арк. 400 зв.
Іс.37:33 Сего дѣля сице глѣть гѣ . на црѣ асурииска . не вѣнидетъ в сии гра ^{дѣ} ни вѣстрѣ- лить вѣ нь стрѣлы . ни <i>вѣзложить</i> на нь <i>щита</i> . ни огради ^т окр ^с тъ его . ограж ^д еніа .	Іс.37:33 Тако глѣть гдѣ силь . црѣ асоурииска . не внидетъ вѣ градо съ ниже положитъ вѣ немъ стрялы . ниже имать <i>положити</i> на немъ <i>щита</i> . ниже имать обити его оплотомъ .	и <i>повѣси</i> <i>щити^м</i> свои ³⁶ въ вратѣ ^х . <u>показоуа</u> <u>побѣдоу</u> .	4Цар.19:32 тако глѣть гѣ силь на црѣ асоурииска . не имать в'нити вѣ гра ^{дѣ} се . ни же имать в немъ положити стрѣлы . ни же има ^т в' нем' <i>положити щита</i> . ни же имать обити его приплото ^м .

³⁴ Данилевский И.Н. Повесть временных... — С. 151–152. Див. також: Добровольский Д.А. Эсхатологические мотивы в самоидентификации древнерусских летописцев XI–XII вв. // Вестник РГГУ. — № 4/08. — М., 2008. — С. 148–156.

³⁵ За Віленським списком Іудейського хронографа (Бібліотека АН Литви, F19–109/1-3, 1-а половина XVI ст).

³⁶ Так РА, ІХ и повѣсиша щиты своя; Л проп.

В Ісаї та у 4 Царств пророцтво стосується Єрусалиму. Щоправда, Господь устами пророків завіряє, що Місто *не* стосуватимуться дії ворога: в нього не стрілять стрілами, не покладуть щита, не огородять «оплотом» чи «ограждением», аби жителі в облозі не змогли робити вилазки. Однак в обох випадках йдеться саме про ворожі дії, й відповідно, у разі їх успіху — про демонстрацію перемоги. Як видається, такий взірець простіше вкладається у контекст літописного повідомлення. Втім, не виключено, що визначене І.М. Данилевським пророцтво Єзекиїля також відіграло свою роль. Давньо-слов'янське читання з пророка текстуально ближче до ПВЛ. В літописі бачимо «*повѣси щит вѣ*» й у Єзекиїля прочитується «*щиты повѣсиша вѣ*»³⁷, тоді як у Ісаї та 4 Царств вжито «*възложить*» або «*положити* щита». Проте що стосується змісту, в Єзекиїля йдеться про тих воїнів-найманців з різних племен, що служили у війську Тира: «*бѣша вѣ силѣ твоєи, мужи доблии твои...*». Крім того, у тлумаченнях на 27–28 глави «князь турський» практично ототожнений з дияволом³⁸. У давньоруських літописах трапляються певні проєкції, що можуть здивувати сучасного читача. Але ототожнення Русі та її першого князя, котрий поєднав північні та південні землі, з дияволом, мабуть все ж таки не надто пасуватиме до ПВЛ. Загалом, якщо діяв механізм усного пригадування, можна припускати злиття двох-трьох біблійних текстів в один. У даному разі — контамінацію текста Єзекиїля та Ісаї (або 4 Царств). До речі, для автора ПВЛ саме такий метод опрацювання різних версій біблійних книг був типовим³⁹.

Під 945 р. літописець вкладає в уста посольства деревлян до княгині Ольги цитату з Єзекиїля. Це дещо перероблений пасаж з Єз.22:27, доповнений Єз.34:13,15,16. В останньому використане слово «*распасу*» — «*влаштуую добробут*», букв. «*пастиму на (доброму) пасовищі*»⁴⁰.

³⁷ Див. Єз.27:10: «*Персе . и хевоуесь . и лоуди . бѣша вѣ силѣ твоєи . моужи доблии твои . иже щиты и шлѣмы повѣсиша в' тебѣ . сии даша славу твою*». Троїцький № 90, арк. 307 зв.; Книга на пророк Иезекиил... — С. 331.

³⁸ Напр., «сказание» на Єз.28:2 «*все бо высокое гноусно пре^д гмѣ ... имѣаше видимааго князя . нечестию и злобѣ казателя . невидимааго ^ж диваола... князь турьскыи . възъмнѣся бгѣ сы...*». Троїцький № 90, арк. 311; Книга на пророк Иезекиил... — С. 339.

³⁹ Вілкул Т.Л. Книга Исход в Речи Философа // Средневековая Русь. — Вып. 10: К 1150-летию зарождения российской государственности. — М., 2012. — С. 113–124; Вілкул Т.Л. Текстологія Повісті временних літ. Контрольні тексти: Книга Буття у Промові Філософа // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 11. — К., 2011. — С. 269–283; Вілкул Т.Л. Літопис і хронограф... — С. 418–429.

⁴⁰ І.І. Срезневський у словниковій статті «*распасти*» наводить саме два приклади з ПВЛ та Єзекиїля, однак припускає відмінні значення: «*влаштувати*» для повідомлення ПВЛ 945 р. та «*вивести на пасовище*» в Єз.34.13 (Срезневский И.И. Материалы. — Т. 3. — Стп. 78). Ширший контекст біблійного вірша показує, що значення слова в тлумачних пророцтвах насправді дуже близьке до ПВЛ.

прор. Єзекіїль, Троїцький № 90, арк. 290 зв., 333–334.	ПВЛ, 56.2-4Л, 945 р.
Єз.22:27 <i>Княси</i> его среди его <i>акы волци въсхитающе</i> въсхитанія . яко же пролиати кровь . и погубити дѣша . яко же гладѣство гладовати : Єз.34:13 И изведу я и-странѣ . и събероу я от земель . и въведу я в' землю и ^х . и <i>распасу</i> я на гора ^х <i>Ийлева^х</i> . и въ дебрехѣ . и въ всемъ сельѣ земльнѣмъ ⁴¹ .	сице муж ^а твоего оубихомъ . бѣше бо мужъ твои <i>аки волкъ . восхищяя</i> и грабѣя . а наши <i>князи</i> добри суть . иже <i>распасли</i> суть Деревьску землю .

Наскільки мені відомо, досі пряму мову деревлян сприймали дещо буквально. Навіть якщо припускалася інтервенція літописця, котрий з початку XII ст. відновлював сцени середини X ст., йшлося саме про авторське втручання. Літературних джерел не підшукували, тим часом біблійна паралель тут точна. Деякі уточнення, що іще зближують ПВЛ та пророцтва, знаходимо у відповідних тлумаченнях до тексту Єзекіїля. Наприклад, «сказание» на Єз.22:27 роз'яснює, що йдеться про грабунки князів: «Възвитія дѣля своего княси съдѣловаахоу . неправедныя разбоя»⁴². А у коментарях до гл. 34 пояснюється, що означає «пасти», хто такі «пастирі» та «вівці» у світському значенні, поза стандартною символікою Біблії, де «пасе» народ Ізраїля власне Господь. Див., напр., «сказаніє» до Єз.34:3 «*Пастоухы наричеть црѣя и жерца и старѣишины... печетеса овцами*»⁴³.

Далі ступаємо на щедро взораний літописцями й літописознавцями ґрунт опису паганства Русі та перипетій охрещення. Тому вкажемо тільки, що вченими пропонувалися найрізноманітніші тлумачення до хрестоматійних пасажів про язичницьких давньоруських богів та ін., однак певні зближення з книгами пророків проминули повз увагу.

Під 983 р. варяг-християнин, сина якого кияни призначили на заклання «бѣсомъ», промовляє до городян: «*не суть бо бози, но древо...*». І.М. Данилевський вказав, що джерелом послугувало Второзаконня 4:28⁴⁴: «*и послужите... дѣлоу роукъ члѣчскъ . древоу...*». Додаткові й доволі близькі відповідники відшуковуються також у 6-й главі пророцтв Варуха, які у давньослов'янських збірниках найчастіше вважалися продовженням про-

⁴¹ Пор. також Єз.34:15 «азъ же *распасу* овця своя . и азъ покою я . и разоумѣють яко азъ есмь гѣ» (Троїцький № 90, арк. 333 зв.); «Єз.34:16 погыбшаяго възшоу . и заблоудившааго обрящю . и съкроушеное свяжо . и немощнааго оукрѣплю . и крѣпкааго снажоу . и *распасоу* я со судомъ» (арк. 334).

⁴² Троїцький № 90, арк. 290 зв.; у списку РНБ «Прибытка ради дѣлѣ своего . княси съдѣловаху неправеднаа оубиства»: Книга на пророк Иезекиил... — С. 285.

⁴³ Троїцький №90, арк.332; Книга на пророк Иезекиил... — С. 393–395.

⁴⁴ Данилевский И.Н. Повесть временных... — С. 103–104, прим. 165.

роцтв Єремії. Уся 6-а глава — звернення до переселенців у Вавілоні із закликом не боятися чужих богів, бо вони «не соуть бози». Цей вираз вкупі з різноманітними конкретними доводами повторений кілька разів, найближчі до ПВЛ у Варух 6:49-50. Пор. три тексти — пророцтво Варуха, ПВЛ та відповідний фрагмент Второзаконня⁴⁵.

Варух, Троїцький № 63, арк. 345	ПВЛ, 82.22-25Л, 983 р.	Второзаконня, Троїцький № 44, арк. 154
Вар.6:49 како оубо нѣсть чюти яко не соуть боси . ни избавляють себе от рати ни от зла 6:50 <i>древянии</i> соуще и позлащении посребрянии познають ^с . потомъ яко лжа соу ^т странамъ всѣмъ :· И црѣмъ явлении боудоуть яко не соуть бси . нѣ дѣло роукоу члчю . и нѣ ^с ниєднаго дѣла бжиа в ни ^х .	и ре ^ч варягъ не суть бо бси [но] ⁴⁶ древо . дн ^с есть . а оутро изъгнееть не ядятъ бо ни пью . ни молвя ^т но суть дѣлани руками в деревѣ .	Втор.4:28 и послужите бм̄ инѣмъ . дѣлоу роукъ члчскъ . древоу и каменію иже не оузрятъ ни оуслышать . ни ядятъ ни обоняют ^т

Див. також Вар.6:7 про те, що ці несправжні боги «не могоуть глати» (ПВЛ «ни молвятъ»)⁴⁷; Вар.6:10 не зможуть позбавитися від хвороб дерева — «рожа и изѣдения»⁴⁸; Вар.6:57 «сами себѣ не помогоуть» від розбійників та раті⁴⁹; Вар.6:25 не пересуваються⁵⁰, та ін. Отже, ще одним джерелом промови варяга 983 р. був переказ 6-ї глави пророцтв Варуха.

Нижче у ПВЛ під 986 р. вміщено Промову Філософа, яка, мабуть, найприскіпливіше вивчена з точки зору використання біблійних цитат. Проте і тут можливі доповнення. Зокрема, «внутрішня мова» Сатанаїла на

⁴⁵ За рукописом П'ятикнижжя РГБ, зібр. Троїце-Сергієвої Лаври, №44 (доступне в оцифрованому вигляді: <http://old.stsl.ru/manuscripts/book.php?col=1&manuscript=044>).

⁴⁶ Л на, РАІХ но.

⁴⁷ Вар.6:7 «языкъ бо и^х . истроганъ есть дрѣводѣлю ти^ж позлащении посребряны . лжа есть :· и не могоуть глати» (Троїцький № 63, арк. 343–343 зв.).

⁴⁸ Вар.6:10 «...бгы златы сребряны . и деревяны . ти^ж не избоудоуть от рожа . и изѣдение» (Троїцький № 63, арк. 343 зв.); пор. також Вар.6:71 «от багрениця и от мрамора . иже на ни^х плѣснивѣ е^с :· Познаите яко не соуть бси ти послѣ^{ду} usѣдани боудоуть» (арк. 346).

⁴⁹ Вар.6:57 «ни от разбоиникъ ни от ратии избавятъ себѣ бси деревяни . и посребряни и позлащении . их же съдолѣвше и въземше злато и сребро и рзы и^х въземши . отидоуть и сами себѣ не^{мо} могоуть» (Троїцький № 63, арк. 345 зв.). Пор. також: «6:13 иматъ^ж . и саблоу въ десници и бра^твъ . самъ^ж себѣ от рати и от разбоиникъ не отиметь 6:14 от того знаеми соу^т . яко не соуть босѣ не оубоитеся и^х» (арк. 343 зв.).

⁵⁰ «Вар.6:25 без ногу на рамоу носятъ я . являюще свое нечестие члкомъ» (Троїцький № 63, арк. 344).

початку Промови Філософа списана зі скороченнями з аналогічних «речей» колишнього ангела на ім'я «деньниця» в прор. Ісаї. Пор.:

прор. Ісаї, Троїцький № 63, арк. 83	ПВЛ, 88.1-2Л, 986 р.
Ис.14:13 Ты бо рече въ оумѣ своемъ на нбо въсидоу и выше звѣздъ нб ^с ны ^х . поставлю прѣстоль свои . и сядоу на горѣ высоцѣ . на гора ^х высока ^х . яже на сѣверь . 14:14 възыдоу выше облакъ . и боудоу равень вышьнемуу .	и буду подобень бу . и поставлю прѣстль свои на облацѣ ^х . сѣверьскихъ .

Цей фрагмент цікавий тим, що йдеться про текст позірно «неканонічний», тоді як насправді це запозичення з одного із найпопулярніших пророків.

Під 988 р. в описі узяття Корсуня Володимиром Святославичем нагромаджено кілька деталей, в тому числі «сипання персті» воїнами князя. У книзі пророків це знак успішної (для ворога, а не захисників) облоги. Пор., напр., у Аввакума:

прор. Аввакум, Троїцький № 63, арк. 37	ПВЛ, 109.10-15Л, 988 р.
Аввак.1:10 И самъ то на ^д цри воспитається . и моучители игране его . тѣж ^д е же всеи твердѣли пороугается . и посыплеть перьстию . и обладаетъ ею.	Володимеръ же изряди воѣ своѣ . и повелѣ приспу сути ⁵¹ къ граду . симъ же спушеимъ . корсуняне . подькопавше стѣну градскую . крадуше сыплемую перьсть . и ношаху к собѣ въ градъ . сыплюще посредѣ града . воини же присыпаху боле .

Див. у тому ж значенні ще Єзекііль 21:27 «яко поставити острогъ пре^д враты его . и насыпати прѣсти...»⁵². Цікаво і те, що у ПВЛ вжито у сусідніх рядках два позначення «приспа» та «прѣсть», і саме останнє характерне для тлумачного перекладу Книги пророків. Щоправда, дія звичайна для облоги, і поки що невідомо, наскільки часто зустрічаються подібні описи у слов'янській книжності. Якщо вони рідкісні (видається, це так), паралель варто враховувати.

Далі під тим же роком оповідається, як окрилений перемогою над корсунянами Володимир посилає посольство у Царгород. Погроза князя

⁵¹ Так ЛРА, I «приспу сыпати», у списках Новгородського I літопису «сути/сыпати приспу». Вірогідно, вихідний варіант: «приспу сути» (з нього утворилася помилкова «приспупати») та перестановка слів і поновлення «сути приспу» / «сыпати приспу»).

⁵² Троїцький № 90, арк. 285 зв.

імператорам зруйнувати столицю Візантії схожа на переказ зі скороченням з Ісаї. Пор.:

прор. Ісаїя, Троїцький № 63, арк. 77 зв.	ПВЛ, 109.26-110.2Л, 988 р.
Іс.10:10 и яко ^ж и сіа ^{взя} и вся страны възмоу ∴ Въсплачете ^с извааніи въ Іер ^с лмѣ и въ Самаріи 10:11 яко же <i>сътвори</i> хъ Самаріи и роукотвореннымъ еа тако ^ж ^о е <i>сътворю</i> Іер ^с лмови и коумиромъ его ∴	се гра ^д ваю славныи ^{взя} . слышно же се яко сестру имата двою да аще еѣ не вдаста за мя . <i>сътворю</i> граду вашему <i>якоже</i> и сему <i>сътвори</i> хъ .

Маємо аналогічні погрози у словах інших пророків, але вони дещо віддаленіші. Пор. сказаніє на Єзекиїля 16:55 «глетъ бо . яко же *поставихъ* Содомоу поустоу . *якоже* бѣ прежде . *такоже* де и тобѣ *сътворю*»⁵³.

Наступний цікавий для зіставлення літопису з текстами пророків фрагмент трапився вже у записах за XI ст. Під 1015 р. князь Гліб отримує звістку про загибель брата Бориса. У промові св. Гліба зустрічається вираз, схожий на промови до Бога прор. Іони (4:3, 4:9).

прор. Іона, Троїцький № 63, арк. 25 зв.	ПВЛ, 136.13-14Л ⁵⁴ , 1015 р.
Іон.4:3 И нынѣ вл ^д ко гї . възми дшю мою от мене . яко оуне <i>ми оумрѣти</i> . <i>негли жити</i> ...	луче бы <i>ми</i> с тобою <i>оумрети</i> . <i>нежели</i> въ свѣтѣ семь прелестнѣмъ <i>жи</i> ^м .

Важко сказати, наскільки розповсюдженими були подібні прохання, однак зближення, як видається, доволі цікаве.

Ще одна, хоча сумнівніша, деталь зустрічається дещо вище в описі одного з улюблених слуг князя Бориса під тим же 1015 р. Йдеться про «золоту гривню» на шії отрока Георгія. Згадки «гривень», як правило, зараховують до давньоруських реалій. Для гривні «отрока» Георгія намагалися підшукати і скандинавські паралелі⁵⁵. Втім, шийні «гривні» присутні у старозавітних книгах, починаючи з Буття. В тому числі «гривна злата на шії» згадується у добре знаній сучасному читачеві оповіді про руку, що магічним чином вивела на стіні письмена під час пирування царя Валтасара. Після витлумачення цього знамення пророком Даниїлом цар нагородив його парадною одежею та «гривнею». Пор.:

⁵³ Троїцький № 90, арк. 266 зв.

⁵⁴ за І, у Л текст зіпсований.

⁵⁵ *Михеев С.М.* Золотая гривна Бориса и родовое проклятье Инглингов: К проблеме варяжских источников древнерусских текстов // Славяноведение. — М., 2005. — № 2. — С. 28–42. Те, що гривня була на шії («на выи»), у ПВЛ прямо не проговорене, але впливає з такого факту: аби зняти її, мертвому отроку вороги відрубали голову.

прор. Даниїл, Троїцький № 63, арк. 251 зв.	ПВЛ, 134.5-7Л, 1015 р.
Дан.5.7 И въсьпи црѣ силою яко ^ж въвести влѣхвы и халдѣя газарьн'скы , и отвѣща црѣ моу ^д рымъ вавулоньскомъ иже почтеть въписание се и разоумъ его съвѣсть ть мнѣ то въ багряницу облечеть ^с . и <i>гривна слата на выи</i> его	отрокъ съ родомъ снѣ оугърескъ . именемъ Георги . егоже любляше повелику Борисъ . бѣ бо възложилъ <i>на нь гривну злату велику</i> .

Золоту гривню на шії див. також дещо нижче у Даниїл 5:16, та в Єзекіїля 16:11 «И оутворих' тя оутварию . и *възложи*^x оброучи на роуцѣ твои . и *гривноу на выю твою*»⁵⁶. Варто відзначити також біблійні тексти поза Книгою 16 пророків. У Бутті 41:42 фараон знову ж таки нагородив премудрого Йосифа перстнем та золотою гривнею: «...*възложи* и *гривну злату на выю* его»⁵⁷. У Притчах 1:9 прочитується: «*гривноу златоу* о своєї выи»⁵⁸.

Певні військові сцени також могли зазнати впливу пророцьких книг. Це можна припускати, зокрема, тоді, коли йдеться про неординарні деталі: «молонью», зблиски зброї та ін. Пор. опис Лиственської битви 1024 р. двох братів, Ярослава Мудрого та Мстислава Чернігівського, та грізної битви Господа у прор. Аввакума.

прор. Аввакум, Троїцький № 63, арк. 39	ПВЛ, 148.21-24Л, 1024 р.
Аввак.3:11 воз ^д вижесея слнце . и м ^с ць ста въ чиноу своемъ :· Въ свѣ ^т стрѣлы твоя поидоуть блистанія мльня . <i>оружія</i> твоего :·	и бы ^с сѣча силна . яко <i>посвѣт</i> яше <i>молонья</i> . блещ ^а шетесь ⁵⁹ <i>оружье</i> . и бѣ гроза велика . и сѣча силна и страшна .

Див. також взивання до меча прор. Єзекіїля 21:14-15 «рци мечеви . мечю острися . яко да боудеши въ *блещание* . *сѣци* похоули . отрини все древо» та Єз.21:20-21 «Блазѣ острѣ бы^с на *сѣчение* . блазѣ на *блескание* . проходи . яко *мльни* . острися . одесно и олѣво»⁶⁰. Військові сцени численні, чому їх завжди важко аналізувати, але аналоги з пророцьких книг варті на увагу.

Ще одна біблійно-літописна паралель зустрічається у статті 1068 р., у якій описується бій з кочовиками-половцями, поразка та «мятеж» киян і вигнання з Київської землі князя Ізяслава Ярославича. Вимога киян до князя Ізяслава надати «оружье и кони» після поразки у битві здавна викликає певне здивування дослідників. Саме невиконання цього прохання з кон-

⁵⁶ Троїцький № 90, арк. 260 зв.

⁵⁷ Михайлов А.В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. — Варшава, 1900–1908. — Вып. 4. — С. 356.

⁵⁸ РГБ, Йосифо-Волоцьке зібрання № 10(13), арк. 85 (рукопис оцифрований, доступний на сайті Троїце-Сергіївої Лаври, <http://old.stsl.ru/manuscripts/f-113/10>).

⁵⁹ Так Л, IX *блисташася*, Р *блисташе*^с.

⁶⁰ Троїцький № 90, арк. 284, 285.

тексту нібито і викликало «мятеж». Причому йшлося про провокацію — звідки розгромлений князь мусив дістати зброю та коней? Схоже, літописець за пригадуванням увів застереження прор. Ісаї: йшлося про те, що Іудея та її жителі не мусять сподіватися на допомогу кіньми та зброєю із Єгипту, а підкоритися Господу.

прор. Ісаї, Троїцький № 63, арк. 103	ПВЛ, 170.26-27Л, 1068 р.
Іс.31:1 Лютѣ съходящимъ въ Єгупеть . на помощь оуповающимъ . коні и оруужиемъ ^с бо много и коньско множество много и не бѣша оуповали къ стмоу иїлвоу и ба не възыскаша	даи княже <i>оружье и кони</i> . и еще бѣмся с ними .

Промова киян вміщена у ПВЛ після довжелезного книжного пасажу з масою біблійних цитат. Можна припускати, що подальша позірно світська оповідь також захвала біблійні алюзії. Літописець намагався передусім відзначити, що кияни не надіялися на Господа, з чим і пов'язана така страшна поразка від половців.

Ще одна вставка з пророцтв потрапила в опис інших нещасть 1093 р. Після «ділової» частини з оповіддю про невдачі Святополка та Володимира Мономаха у битвах з половцями й безчинства кочовиків іде авторська мова, витримана у тоні високого регістру. Певні вислови нагадують попередження Господа у прор. Єремії, пор.:

прор. Єремія, Троїцький № 63, арк. 230 зв.	ПВЛ, 222.12-13Л, 1093 р.
Єр.26:3 <i>негъли</i> послушавше обратятъ ^с къ ж ^д о <i>от поути своего злаго</i> и почию от злобии я ^ж мышлю сътворити имъ злыи ^х дѣля хоу ^{до} жествъ ихъ .	да <i>негли</i> встягнувшеся ⁶¹ . вспомянемъся . <i>от злаго пути своего</i> ⁶² .

Далі виклад невимушено перетікає у серію біблійних цитат із Книги Левіт та ін. Розмірковування літописця з приводу Божого покарання, як бачимо, також насичені біблійними алюзіями.

Загалом все ж таки ближче до кінця літопису паралелей до Біблії менше. У записах XI ст. їх виразно менше, ніж у Введенні та описі князювання перших руських князів. Переважна більшість наведених вище знахідок належить не до точних цитат, а до мікроцитат та парафраз. Вчені наполегливо шукають критерії, які б дозволяли точніше визначати біблійні алюзії, проте стовідсоткової гарантії у разі, якщо йдеться не про об'ємну

⁶¹ Так Л, РАІХ смирившеся.

⁶² Так Л, РАІХ проп.

точну цитату, а про мікроцитату чи сюжетну паралель, немає⁶³. Сподіваємося, серія визначених запозичень із текстів книг пророків у подальших дослідженнях буде прийнятою, хоча окремі уточнення, звичайно, можливі.

Якщо об'ємні точні цитати з Біблії зосереджені у ПВЛ майже виключно у «книжних» пасажах, то мікроцитати та алюзії, як показує вже ця вибірка із книг пророків, розподілені рівномірніше. Цілком нормальною є ситуація, коли вони трапляються у «суто світських» епізодах. Зрозуміло, віднайдені біблійні паралелі змінюють розуміння інтенцій і смислу повідомлень Початкового літопису, часом доволі кардинально. Скажімо, якщо промови деревлянських послів до княгині Ольги під 945 р. модельовані за текстом прор. Єзекіїля, то будувати на цій фразі ПВЛ висновки щодо «соціально-політичного устрою» деревлянського «союзу племен», керованого ніби-то кількома чи кількома десятками «князів», небезпечно. У давньослов'янських біблійних перекладах навколо «царя» змальовано численних «князів», і ми не в змозі точно визначити, яку реальність уявляв собі літописець початку XII ст. під згадками «князів» племені чи землі у множині, не те що реконструювати реалії середини X ст. Таким чином, виявлена біблійна паралель стає на заваді прямолінійним історичним інтерпретаціям. Велике значення нові цитати з пророків та тлумачення на них відіграють і в текстології. Наприклад, неодноразово намагалися «розшарувати» сюжети легендарного Введення ПВЛ й, зокрема, оповіді про хозарську данину⁶⁴. При цьому «розшарування» все ще незрідка спирається на часткову ідентифікацію комплексу джерел цієї складної текстуальної композиції. Повніше урахування книжних впливів на ПВЛ показує, що стилістичні збої та інші ознаки, що традиційно зараховують до «текстуальних швів», мають пояснюватися простіше. Йдеться про використання кількох вірців, які значно відрізнялися один від одного мовно та стилістично. Зокрема, кардинально відрізняються у цьому плані тексти Буття та «сказання» на пророків. Кілька вірців міг використовувати один і той самий літописець на одному й тому ж етапі роботи над літописним зводом.

Представлене читачеві дослідження є спробою вивірення запозичень ПВЛ із Біблії за давньослов'янськими перекладами. З певними застереженнями, що стосуються редагування та втрат тексту під час копіювання, рукописи XVI–XIV ст. надають доступ до версій біблійних книг більш-менш у тому вигляді, що були відомі літописцеві на початку XII ст. У свій час автору довелося обстоювати такий у принципі тривіальний спосіб роботи з

⁶³ Див.: Allison Dale C.Jr. *The Old Testament in the New Testament // The New Cambridge History of the Bible. — Vol. 1: From the Beginnings to 600. — Cambridge, 2013. — P. 479–504 (esp. p. 489–493).*

⁶⁴ Напр.: Гунтус А.А. Рекоша дружина Игоревы... К лингвотекстологической стратификации Начальной летописи // *Russian Linguistics. — 2001. — Vol. 25. — № 2. — P. 154–155.*

давньослов'янськими текстами, оскільки в літописознавстві склалася традиція зіставляти Початковий літопис із Синодальним російським перекладом чи зі стародруками XVI–XVIII ст. Звернення до давніх версій навіть на обмеженому полігоні Книги 16 пророків надає цікавий матеріал, і продовження роботи в цьому напрямі обіцяє нові знахідки.